
KÖNYVEKRŐL

A hűség könyve

BIBÓ – EMLÉKKÖNYV I – II.

Ki ne ismerné — ha máshonnan nem, akkor Réz Pál bevezető soraiból — a Bibó–Emlékkönyv történetét, a gondolat 1978-as megszületésétől az 1979-es első kiadásig? Az 1991-es második kiadásig eltelt több mint egy évtized azonban immár egy másik történet: a kétkötetes összeállítást kordokumentummá és tanúságtétellé alakította a viharos idő. A lezajlott változások, mindenek előtt pedig a politikai rendszer átalakulása, az új demokráciák születése és számos dilemmája új nézőpontokat és hangsúlyokat jelöl ki szükségképpen a mai olvasó számára.

A két vastos kötet egyik gyakorta visszatérő szava a hűség. Bibó István hűsége meggyőződéssel vallott és képviselt elveihez és — természetesen — a kötet szerzőinek (írók, költők, tudósok, majdani — azaz mai — politikusok) hűsége, tanúságtétele Bibó mellett.

A hűség persze sokértelmű és sokrelációjú szó. A kötet szerzői abban azonban egyetértenek, hogy Bibó számára ez főleg rendíthetetlen következetességet jelent a magyarországi demokratikus alternatíva lehetőségének kutatásában, a demokratikus átalakulás reményének fenntartásában.

Mármost milyen mozaikkép rajzolódik ki az emlékkönyvből ennek a hűségnek a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, különös figyelemmel a kilencvenes évtized hermeneutikai szempontjára? Talán a legmarkánsabb vonása a tanulmányokból, visszaemlékezésekből, rövid referenciákból, versekből álló képnek az a meggyőződés, hogy a demokrácia jelenti a legfontosabb előfeltételt a nagy történelmi kudarckok, zsákcák, úttévesztések feltárásának, a belőlük kivezető kiutak felderítésének. S ha gondolatban újra végigpásztázzuk a nyolcvanas-kilencvenes éveket, amikor a „demokrácia akarása” — korántsem függetlenül Bibótól és az Emlékkönyv szerzőitől — immár nem többé-kevésbé zárt értelmiségi körök és csoportosulások mániája, hanem a legtágabb értelemben vett közindulattá válik, — nos, akkor elmodhatjuk: Bibónak a két kötetben felidézett tanulmányai, kritikus döntési helyzetekben és életviszonyok közepette tanúsított magatartása, gesztusai — s a bennük kifejezett hűség

a demokráciához — valóban sorsfordító erővé transzformálódott. Mindennek kiteljesedését Bibó már nem érthette meg, bizonyosra vehetjük azonban, hogy korántsem a megelégedettség, az elégtétel megnyugtató tudomásul vétele élményeként élte volna át ezeket az éveket. Az eltérő hangsúlyok iránti kifinomult figyelmével valószínűleg idejekorán felismerte volna az árnyalatnyi eltérésekben bennerejlő alternatívákat és útelágazásokat is (a köteteken belül és azon túl) és minden bizonnyal elsősorban ezeket irányult volna az érdeklődése. Mert a demokrácia Bibó számára a sorsalakító alternatívák, útelágazások tudomásul vételeit, tisztázásának szükségességét, s a választás döntési lehetőségét és felelősségét jelenti. Nem véletlen egybeesés, hogy legjelentősebb munkái, gyakorlati ügyekben való feladatvállalásai, s ennek meghosszabbításaként az iránta megnyilvánuló politikai és tudományos érdeklődés, hivatkozás felhullámzásai — akár az 1948–49-es időszakot, akár 1956-ot vagy pedig a nyolcvanas évtizedet vesszük szemügyre — a történelmi útválasztások, alternatívák felmerülésének időszakaira esnek. Mint kutató, mint szakember, felelősséget érez az alternatívák tisztázásáért és a választásért, egyúttal pedig a kutató- és a szakember autonómiáját olyan feltételnek tekinti, amelyek nélkül feladatait nem teljesítheti.

Az Emlékkönyv számos mozzanatában, megnyilvánulásában és teljesítményében mutatja be Bibónak ezt a felfogását és e felfogásból eredő magatartását. Talán legplasztikusabban és maig érvényes tanulással „A magyar demokrácia válsága” és a körülötte lezajlott vitákra, illetve ezek utóhatásaira reflektálva. Korántsem találok Bibónak a téma megfogalmazásában kialakított álláspontjából és a vitákon tanúsított magatartásából két — egymással összekapcsolódó — vonását emeljük ki. Az egyik az elemzőnek a tárgyhöz fűződő viszonyát, a másik magának a tárgynak a viszonyát jellemzi.

Az első összefüggésre nézve: az adott történelmi szituációban — s ezúttal nem csupán az 1945-ös év végéről van szó — jelentkező alternatívák tisztázása és a választás érdekében elengedhetetlen az elemzés tárgyilagossága, s ezzel együtt az elemző bizonyos kiválása, semlegesége — vagy ha tetszik — „felülről” kiválasztott nézőpontja. Ez egyúttal elemi érdeke a különböző alternatívákban különbözőképpen elkötelezett politikai erőknél, csoportosulásoknak és pártoknak is. Az említett vitákban résztvevőket felidézve: az alternatívák tisztázása, a választás feltételezi az „objektivitás szenvedélyének” (I. köt. 262. old.) elválását a Révai által megfogalmazott és képviselt nagy politikai szenvedélytől. Sokan és sokféle élethelyzetben mutatják be az Emlékkönyv szerzői Bibónak ezt az alapállását, olyan korszakban is, amikor lehetetlennek bizonyul ennek az alapállásnak a megvalósítása a konkrét konstellációk tudományos elemzésében. Jobbára inkább leírják, nem pedig elemzik Bibó eme alapállásának megnyilvánulásait és sejtetik, hogy többről van szó Bibónál, mint gesztusról, szerénységről, veleszületett mentalitásról; érzik és közvetítik a bibói magatartás mélyebb összefüggéseit, szimbolikus jelentését.

A kutatás tárgyához fűződő viszony eme felfogása tette lehetővé Bibó számára, hogy teljes elfogulatlansággal vehesse szemügyre magának a tárgynak a kötöttségeit, ezáltal a magyar demokrácia meghatározó kötöttségeit és kapcsolódásait, a tradíciók torzító terhét, a reflexszé szilárdult hamis válaszokat az alternatívákra, s azt a körülményt, hogy a magyar demokrácia sorsa kiszakíthatatlanul kötődik a kelet-közép-európai térség hagyományos és újkeletű problémáihoz. A kelet-közép-európai térséget és benne Magyarország sorsát soha szem elől nem tévesztő, egyszersmind azonban az átfogóbb történelmi, politikai és térségi összefüggésekbe beillesztő szemléletmód rendszeres kifejtését éppúgy nyomon követik — vagy mint Szűcs Jenő, tovább is gondolják — az Emlékkönyv szerzői, mint ahogy beszámolnak ugyanennek a szemléletmódnak alkalmoszerű, világos koncepcionális alapokra épített megnyilvánulásairól a beszélgetésekben, társasági összejöveteleken vagy éppenséggel véletlen találkozókon. A tradicionalizmus, a nacionalizmus, a sérelmi politika, az antiszemitizmus bármennyire is értelmezhető és megmagyarázható a társadalom szerkezetéből, a nagyhatalmaknak a kismemzetek iránti gondatlanságával, a lét és fennmaradás örökös dilemmájával, Bibó értékelésében mégis a tisztázás és az alternatívák közötti racionális választás legnagyobb akadályát jelentik.

Végigtekintve mármost a két kötet szerzőinek hosszú listáját, eltűnődhethünk azon, hogy később hányféle irányba elágazó törekvések, felfogások, életutak futottak össze a Bibóra való emlékezés fókuszában. Ritka pillanat a különbözőknek, a későbbiekben szétválasztódóknak az egymásra találása. A magunk részéről azonban mégsem sajnálkozunk az útelágazásokon, az egymással szembeforduló szándékokon és törekvéseken. Amit Bibó „örökségének” kezelésében kifogásolunk, az az objektivitás szenvedélyének újbóli elerőtlenedése a pártszenvedéllyel szemben, ez utóbbi erősödő agresszív megnyilvánulásai gyakran éppen azok részéről, akik az Emlékkönyv lapjain Bibó mellé álltak. Márpedig a kizárólagosság jegyében zajló politizálás, a hatalom vonzáskörébe való bezáródás, az autonómiák és „a hatalmak megosztása” intézményeinek hiánybetegségei közepette előbb-utóbb tehetetlenné válik Bibó Öröksége.

(Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
Budapest – Bern 1991.)

Balogh István

SZIGETI PÉTER: SZERVEZETT KAPITALIZMUS

A két világháború közötti társadalom- és eszmetörténet minden bizonnyal a modern társadalomfejlődés egyik legizgalmasabb és legfontosabb fejezete. Válság, munkanélküliség, fasizmus, kommunizmus, New Deal — és még lehetne sorolni a korszak eseményeit és útkereséseit mind a gondol-

kodás, mind a valóság birodalmában. Olyan eszmei és történeti struktúrák alakultak ki ekkor, amelyek jelentős mértékben alakították mai világunkat. A két világháború közötti időszak kutatása ezért mind saját jogán, mind mai problémáink szempontjából érdekes és fontos.

Szigeti Péter témaválasztása ezért mindenképpen sikeres, munkája a magyar szakirodalomban hiánypótló. A könyv a két világháború közötti szervezett kapitalizmus–későkapitalizmus-teóriák formálódását veszi szemügyre, illetve az elméletekre rímelő vagy éppen azokkal felelő társadalomfejlődés tendenciáit vizsgálja, kiegészítve és korrigálva az elméletek által felvázolt alternatívákat.

A szerző lendületes stílusban ír, a vizsgált témák érdekesítőek, a könyv mégsem könnyű olvasmány. Ennek oka a választott módszer és főleg az elemzés keretétül szolgáló paradigma. Szigeti Péter az 1960-as, 1970-es évek nyugati marxista „magaskultúrájának” nyelvét beszéli, e paradigmán belül mozogva kérélelhetetlen logikával kéri számon a vizsgált szerzőktől az autentikus marxi elmélet tételeit, az autentikus marxi módszer alkalmazását. De éppen ez okozza az olvasó számára a nehézséget. Ha az olvasó nem osztja a szerző előfeltevéseit, ha nem tekinti érvényesnek a marxi tradíciót és módszert úgy, ahogyan a szerző, akkor a könyv gondolatai elveszítik azt a magátólértetődőséget, amit a szerző tulajdonít nekik, s az olvasó arra kényszerül, hogy állandóan erőfeszítéseket tegyen a közölt ismeretek és a közlést hordozó elméleti burok szétválasztására.

E többletmunkára nem mindenki lesz kapható. Nem érzi majd ennek szükségességét az a kis számú olvasótábor, amely azonosul a szerző által képviselt paradigmával. De sokan nem vállalkoznak majd erre azok közül, akik számára nem vonzó a modern kapitalizmus „ortodox marxista” teoretizálása. A recenzens azonban úgy gondolja, hogy a könyv problematikájának megértéséhez szükséges az elméleti keret és a közölt ismeretek szétválasztása, s a könyv elméleti színvonala „kifizetődővé” teszi ezt a vállalkozást: a megértésbe és újraértelmezésbe fektetett munka ebben az esetben megtérül.

Szigeti Péter könyvében a szervezett kapitalizmus paradigmájának négy mozzanatát vizsgálja.

1. Hilferding szervezett kapitalizmus-elmélete. Hilferdingnél a szervezett kapitalizmus fogalma a finánc-tőke kialakulásának elemzéséhez kötődve jelenik meg. A monopolisztikusan szervezett ipar- és az ezzel összefonódott néhány óriásbank, egyesítve hatalmát az állammal, képes korlátozni vagy felszámolni a termelés anarchiáját, képes jobban alkalmazkodni az osztályok materiális szükségleteihez, képes a kapitalista hierarchia megőrzése mellett megszervezni a gazdaságot.

2. Horkheimer későkapitalizmus-elmélete. A hilferdingi szervezett kapitalizmus-problematikát a „későkapitalizmus” (Spätkapitalismus) terminusában írja le. A tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamatával együtt haladt a jogi tulajdonosok és a tényleges gazdasági

döntéseket meghozó gazdasági vezetők differenciálódásának folyamata. A gazdasági vezetők befolyása fokozatosan kiterjedt az államszervezetre. A társadalom az ipari és politikai vezető csoportok uralma alá került. A társadalom Horkheimernél elbürokratizálódik, az uralom gazdaságiból politikaivá alakul. A kapitalista piacgazdaság csődöt mond, és nem tehet mást, mint hogy átadja a helyét a totalitáriánus társadalomnak.

3. Történesz-vita a szervezett kapitalizmusról. E vita legfontosabb elemét az állam gazdasági beavatkozásának vizsgálata mellett a szervezett társadalmi érdekcsoportok kialakulásának és az érdekcsoportok közötti alkuk és megegyezések szerepének a felmutatása jelentette. Ez az, ami miatt Charles Maier a „szervezett kapitalizmus” szinonímájaként tekintette a „korporatív pluralizmus” fogalmát.

4. A New Deal és a svéd modell. E két modell elméleti jelentősége igen nagy. Az 1930-as évek változásai az USA-ban és Svédországban azt igazolták, hogy a fasiszta és kommunista totalitáriánus rendszereknek van alternatívája, a totalitáriánus rendszer nem a kapitalizmus szükségserű, elkerülhetetlen formája. A New Deal és a svéd szociáldemokrata út összevetése egyúttal azt is megmutatja, hogy a modern kapitalizmus új struktúrái mind liberális, mind szociáldemokrata színezetű politikai rendszerben létrejöhetnek. Az, hogy a liberális változat miért Amerikában, és a szociáldemokrata változat miért Svédországban alakult ki, a szóban forgó országok történelmével, gazdasági és politikai rendszerük sajátosságaival magyarázható. A könyv nem marad adós e magyarázat legfőbb elemeivel.

Szigeti Péter a szervezett kapitalizmus elméleti és gyakorlati modelljeit egy olyan elméleti paradigmában tárgyalja, amely a kapitalizmus – szocializmus-dichotómia mentén szerveződik. A munka szerzője érvényesnek tekinti a marxi szocializmus-víziót, s ezt olyan mérceként használja, amelynek alapján ítélni lehet a szervezett kapitalizmus elméleteiről és valóságáról. Ez a könyv mondanivalóját számos ponton egyoldalúvá és absztrakttá teszi, gondolatmenetét mesterséges történeti alternatívákba kényszeríti. Szigeti Péter a marxi tradíció szellemében azt állítja, hogy a kapitalizmus elemzése elválaszthatatlan a szocializmus-problematikától. Miért? Mert a kapitalizmust csak a szocializmus perspektívájából érthetjük meg. Miért? Mert a szocializmus a kapitalizmus történetét lezáró jövő.

A szocializmus-problematika valóban része a kapitalizmus elméleti vizsgálatának. De nem feltétlenül azért, amiért a szerző gondolja. A szocializmust elgondolhatjuk a kapitalizmus eszmei kiegészítéseként is, olyan elméleti – ideológiai modellként, amely csupán szándéka szerint, de nem a valóságban transzcendálja a kapitalizmus társadalmi rendszerét. A szerző nem engedi meg ezt a lehetőséget. Ily módon a szervezett kapitalizmus teóriáinak és gyakorlatának vizsgálatát túlterheli a szocializmus-problematikával. Két valóságos modell elméleti összevetését posztulálja, miközben — s ez már a recenzens által javasolt értelmezés — egy valóságos modell, a kapitalizmus, és egy ideális eszmei modell, a szocia-

lizmus egymásra vonatkoztatását végzi el — annak következtében, hogy érvényesnek tekinti a szocializmus (kommunizmus) megvalósíthatóságát tételező marxi történetfilozófia koncepcióját. Ha a marxi tradícióhoz kötődő elméletalkotásban elmarad a marxi szocializmus-felfogás kritikája, akkor ennek következményei lesznek a kapitalizmus-elemzésre is. Még világosabb ez az összefüggés a kapitalizmus-elméletek elemzésének a vonatkozásában, hiszen ezek az elemzések egy szinttel távolabb kerülnek az elméletalkotást korlátok között tartó tényektől.

A gazdasági és szociális elemzés eredeti marxi egységének a helyreállítására irányuló igény, amely Szigeti Péter elemzésének mozgatórugója, elméleti hibának, és nem valóságos problémának tekinti a marxi paradigma belső egységének szétesését, a filozófiai és ökonómiai, a szociológiai és ökonómiai, a politikai és ökonómiai stb. elemzés elválását. Pedig az igazi feladat a modern társadalomfejlődés és a marxi tradíció felbomlása közötti összefüggések keresése lehetne.

Szigeti Péter a nyolcvanas években íródott könyvében a hatvanas – hetvenes évek nyugati marxizmusához kapcsolódva dolgozza fel a század húszas – harmincas éveinek problematikáját a kilencvenes évek olvasói számára. Vajon folytatható-e a kilencvenes évekkel kibomló új korszakban a szerző által képviselt elméletalkotás, amely szorosan kapcsolódik korábbi időszakok marxista paradigmájához (anélkül természetesen, hogy azonos lenne velük)? A nyolcvanas években, nem függetlenül a társadalomtörténetben zajló nagy átalakulásoktól, a marxista paradigma különállásának feladását tapasztalhattuk. A társadalomtudományok fő áramlataitól való elkülönülését megőrző marxizmus egyre inkább marginalizálódott. Vajon elkerülhető és elkerülendő-e ez a folyamat a modern kapitalizmust tematizáló elméletalkotásban?

(Median Könyvek, Budapest 1991.)

Gedeon Péter

BOZÓKI ANDRÁS – SÜKÖSD MIKLÓS (SZERK.): ANARCHIZMUS

Az anarchizmus Magyarországon rendkívül kevésbé ismert, sőt inkább félreismert filozófiai, társadalomelméleti és politikai eszme. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a szélesebb olvasóközönség számára ismeretlenek maradtak fő ideológusainak írásai. Az anarchizmussal kapcsolatos kevés ismeretanyag is többnyire másodlagos forrásokból származott, ami szinte természetesen torzításokhoz vezetett. Másrészt a századforduló merényletes anarchista politikájának „sikere” következtében az emberek általában az anarchizmust a terrorizmussal azonosították.

A társadalomtudományok hazai képviselői elsősorban az 1968-as párizsi diáklázadás után ismerkedtek meg behatóbban az anarchizmussal.

Tanulmányok, hosszabb – rövidebb szemelvények is megjelentek e témából; de az érdeklődés nemigen lépett túl a szűk szakmai körökön – az adott politikai viszonyok között ez egyébként is lehetetlen volt.

A Bozóki András és Sükösd Miklós által szerkesztett forrásgyűjtemény igen jelentős kiadvány: a hazai irodalomban első kísérlet az anarchista elmélet minél teljesebb bemutatására eredeti forrásanyagok közreadásával. Az olvasó így maga alkothat képet arról, hogy melyek voltak az anarchizmus főbb problémái, milyen hasonlóságok és eltérések voltak e nézetrendszer képviselői, irányzatai között.

A kötet szerkezetileg három részre tagolódik. Az első és egyben legterjedelmesebb egység a szerkesztők által kiválogatott dokumentumokat tartalmazza, öt csoportra bontva (I. Az anarchista társadalomelmélet klasszikusai, II. Individualista anarchizmus, III. Kollektivista anarchizmus, IV. Anarchizmus és szervezés, V. Anarchizmus és forradalom). Ezt követi a szerkesztők komplex szemléletű összegző tanulmánya, majd a téma válogatott bibliográfiája, továbbá a kötetben szereplő szerzők életrajza, s végül a könyv praktikus használhatóságát segítő névmutató.

A több mint négyszáz oldalas forrásgyűjtemény értékét növeli a jól kiválasztott dokumentumok logikus, tematikus elrendezése. A válogatás erénye az arányok célszerű kialakítása: az egyes anarchista szerzők elméleti és gyakorlati-politikai súlyuknak megfelelő mértékben kapnak teret a kötetben.

Ugyanakkor rá kell mutatnom egy fontos problémára, amely forráskiadásoknál merül fel: a szerkesztőknek mindent meg kell tenniük azért, hogy a szemelvényeket az eredeti művekből és az eredeti nyelvből lefordítva tegyék közzé, természetesen adott hozzáférhetőségi korlátok között. Itt nem minden esetben ez történt. Így például a Godwin-részlet jobb lett volna a teljes műből kiválasztani, Bakunyn „Isten és az állam” című munkáját az eredeti francia szövegből fordítani, s hasonlóképpen a Reclus és Guérin-idézeteket is.

A forrásokban való eligazodáshoz, elméleti-politikai szerepük, súlyuk, más ideológiákhoz való viszonyuk megértéséhez jelentős segítséget nyújt az olvasóknak a szerkesztők elemző tanulmánya, amelyben az anarchista elmélet mai hatására, aktualitására is kitérnek. A tanulmány tartalmazza az anarchizmus típusainak, elemzési szempontjainak, lényegi jellegzetességeinek leírását, de egyúttal az irányzat kritikáját is. Elhelyezi az anarchizmust a politikai-eszmei áramlatok körében, s kiemelten is foglalkozik a történelmi materializmussal és a liberális szocializmussal közös, illetve ellentétes jegyeivel. Igencsak aktuális a feminizmushoz és a zöldekhez való kapcsolódások elemzése. A szerzők lényeges meglátása, hogy az anarchizmus elvei – közvetett módon ugyan – rendkívül jelentős szerephez jutottak a kelet-európai diktatórikus rendszerek demokratikus átalakulásának korában.

A tanulmányban a szerzők igyekeznek az anarchizmus egészéről komplex elemzést adni, s ennek egyik legfontosabb része az anarchizmus

tipológiájának és elemzési hálójának felvázolása. Az elemzési háló alkalmazását találónak tartom (ez az egyes anarchista gondolkodók viszonyát tükrözi bizonyos lényegi kérdésekhez, például a valláshoz, a tulajdonhoz, az erőszakhoz, a forradalomhoz stb.), de a tipológia besorolásaival, összeállításának elveivel és következtetéseivel már nem tudok egyetérteni. A tipológiával kapcsolatos ellenérveim elsősorban tartalmi, valamint logikai és módszertani vonatkozásúak.

Tartalmilag az ellentmondásokat a következőkben látom. A szerzők az anarchizmus három alaptípusát különítették el (a kollektivista, az individualista és a vallásos típusokat), feltűnő azonban, hogy az anarchista társadalomelmélet klasszikusai között csak az első kettő képviselői kaptak helyet, mintegy önmagában cáfolva, hogy a „vallásos” anarchizmus „alapvető” típusnak tekinthető. Ugyanez történik a következő részekben: az individualista és a kollektivista anarchizmus szövegei külön fejezetet alkotnak (II. és III. fejezet), a vallásos anarchizmus azonban önálló részként hiányzik a sorból. Ráadásul az ebbe a kategóriába sorolt szerzők közül ketten (Buber és Gandhi) inkább az anarchizmussal rokon, de nem anarchista nézeteket vallottak.

A tipológiával szemben lényegesebb logikai – módszertani ellentetésem az, hogy a forrásgyűjteményben Tolsztoj és Buber a kollektivista anarchizmus fejezetében található, a tanulmányban viszont a vallásos anarchizmus képviselőiként szepelnek. Nem mentes ellentmondásoktól a tipológia és az elemzési háló viszonya sem. Nem látható világosan, hogy az elemzési háló elvileg az alaptípusok, vagy az azokon belüli alváltozatok elkülönítésére hivatott-e. A gyakorlatban mindkettőre szolgál, ez azonban ahhoz vezet, hogy a kategóriák egymásba folynak.

Ugyancsak logikai (egyúttal tartalmi) hiba, hogy a vallásos anarchizmus mellett (ha már a szerők alaptípusnak tekintik) nem szerepel az *ateista anarchizmus* a tipológiában, jóllehet ez tartalmilag éppúgy indokolt (sőt indokoltabb) lenne, mint a vallásosé. A tipológia és az elemzési háló erőltetett elkülönítése más kérdésekben is ellentmondásokra vezet. A kollektivista anarchizmus képviselőinél például téves az a megállapítás, hogy „...tagadják az új társadalom felépítésének erőszakos módozatait...” (443. old.), hiszen ez csak egy részükre igaz, míg mások (Kropotkin, Bakunyin, az anarcho-szindikalisták jó része) elfogadják az erőszak alkalmazását. De nem világos az individualista anarchizmus és a libertarianizmus viszonya sem.

A kiemelkedő jelentőségű bibliográfiai rész lényegében többfunkciójú kézikönyvvé avatja a kötetet. Az „Anarchizmus válogatott bibliográfiája” című összeállítás a jelenlegi legteljesebb magyar nyelvű anarchizmus-bibliográfia. A szerkesztők az anyagot tematikusan többféleképpen is tagolták, külön választva az antológiákat, az általános összefoglaló műveket, az országok (ill. földrajzi egységek) szerinti munkákat, és kiemelték a kötetben szereplő szerzők írásait, valamint a róluk szóló szakirodalmat is.

Ez a jól szerkesztett bibliográfia a további hazai anarchizmuskutatáshoz fontos kiinduló pontul szolgál, és műfajilag is igen széles körű kitekintést ad.

Összegezésül szeretném kiemelni, hogy a forrásanyagból és az elemző tanulmányból pontos képet kaphatunk az anarchizmus egészéről, megismerhetjük különféle — filozófiai, politikai, kulturális — megjelenési formáit. Így az is világossá válik, hogy az anarchizmus nem pusztán politikai doktrína, hanem világszemlélet, társadalmi és kulturális értékek, magatartásminták logikus rendszere, amely a modern kor legfontosabb problémáit igyekszik megoldani, vagy legalábbis tudatosítani. Az irányzat megismeréséhez nagy segítséget nyújt ez a könyv, amely az anarchista eszmerendszert ezidáig legpontosabban reprezentáló magyar nyelvű kiadvány.

(Századvég Kiadó, Budapest 1991.)

Molnár Máté

CHARLES GÁTI: FÜSTBE MENT TÖMB

Kortárs politikai témákat elemző munkák olvasásakor csodálkozok rá az ember, hogy mindez immár Történelem. Múlt, s ezt az új generációknak, amelyek mindezt politikailag még nem tudatosították, be kell mutatni, el kell magyarázni. Kiválóan alkalmas erre ez a kötet a kelet-európai „szocialista” rendszerek és változásaik témájában. Méltán nyerhette el a Művelődési Minisztérium támogatását, hiszen bevallott célja, hogy oktatási segédanyagként is szolgáljon. Jóllehet eredetileg nyilván amerikai diákok számára íródott, mégis felhasználható nálunk is a középiskola felsőbb osztályaiban, illetve a felsőoktatási intézmények kurzusain és a politikai nevelésben.

A szerző gondolatmenete világos, logikája pragmatikus, szerkezete jól követhető. Oktatási szempontból nem hátrányos, hogy mellőzi a kiterjedtebb hivatkozásokat a nemzetközi szakirodalomra, illetve a szaktudományos és elméleti viták dokumentálását. Felhasználhatósága a magyarországi oktatásban azonban még „középiskolás fokon” is kiegészítéseket igényelne az első és az utolsó fejezetek esetében. A keleti tömb keletkezését, és a Közép-Európa szovjetizálását bemutató rész első fejezete helyett inkább Fejtő Ferenc munkájához utalnám a fiatal kelet-európai olvasókat, mivel e vonatkozásban „háttértudásuk” gazdagabb amerikai kortársaikénál, akiknek ez íródott, úgyhogy a tankönyvekben is részletesebb, differenciáltabb tárgyalást kellene nyújtani nekik. Elnagyolt a „szovjetizációt” megelőző hagyományokra való utalás a „Másnapos Közép-Kelet-Európa” címet viselő zárófejezet esetében is (221–226. old.). A kelet-közép-európai politikai hagyományok differenciálása javára vált volna a bevezető fejezetnek is. A zárófejezetben az a megállapítás, illetve

összegzés, mely szerint „Közép-Kelet-Európa 19. és 20. századi történelme jelentős eltéréseket mutat, s ennek a múltnak a felhasználásában is nagyok a különbségek” (225. old.), legfeljebb kiindulópontja, de nem a lezárása lehetne e hagyományok elemzésének. Jó lett volna, ha az első és az utolsó fejezetet a szerző és a szerkesztő még dolgozott volna a magyar kiadás számára.

A Közép-Kelet-Európáról folytatott meglehetősen széles körű, és nemzetközileg is eredeti magyar viták alapján nem ártott volna, ha a kötet bővebben reflektál a regionális keret problémájára. Közép-Európa megszűnése a szovjetizációval, illetve újjászületése a rendszerváltással — ezt a mintát követi a gondolatmenet, tömondatokkal leírva a folyamatot. A magyar olvasók számára, akik valószínűleg informáltabbak az Európán belüli belső választóvonalakkal kapcsolatban, jó lett volna a magyar viták eredményeit is beépíteni az elemzésbe, avagy utalni rájuk a magyar kiadás számára készített szakirodalmi bibliográfiában. Ez is hiányzik, akárcsak a név- és tárgymutató.

Érthető, hogy ha a kötet Kelet-Közép-Európát választotta témájául, akkor a „tömb” tárgyalása is a térségre szűkül, de a Kubára, Kínára stb. történő elszórt hivatkozásokon túlmenően érdemes lett volna elvileg elhatárolni a „tömbön” belül a domináns kelet-európai elemeket a harmadik világbeli vidékeiktől, amelyek az egykori Szovjetunióon belül is fontos megoszlást jelentettek, és reflektálni az ebből adódó érdekes problémák egész sorára, hozzájárulva ezzel a „szocializmus” mára már utolsó „rezervátumainak” megértéséhez. Nem kapott kellő hangsúlyt a tárgyalásban a Nyugat- és Kelet-Európa közötti viszonyrendszer — ez európai szerző esetében aligha fordult volna elő.

Az amerikai szemszögnék persze jócskán vannak előnyei is. Kevésbé mélyed el az Európát jellemző történelmi-kulturális sokféleségben, ám éppen ezért eredményes a keleti „tömböt” alkotó struktúrák átfogó elemzésében. Az egykori kelet-európai politikai, gazdasági és katonai keretek (III. és IV. fejezet) ilyen összefogott bemutatását aligha találhatjuk meg ma általánosan hozzáférhető magyar nyelvű forrásmunkában, és ezért ezek a részek számot tarthatnak az oktatók kitüntetett figyelmére.

Jó, hogy Zala Tamás fordítása lendületes és tömörségre törekszik, akár az eredeti, az előadásokból és a publicisztikából táplálkozó szöveg. Nemigen fogjuk megtudni, hogy a fordító avagy a szerkesztő ajándékozta meg az olvasót a kötet 153. oldalán található legkirívóbb elírásával, amely Brezsnjevet Brzezinskivel összecserélve teszi próbára a magyar olvasók történelmi-politikai műveltségét: mondjál két olyan személyt, akiknek köze volt a „totalitarizmushoz” és a nevük B-vel kezdődik...

Csak üdvözölni lehet, hogy ilyen könyvek jelennek meg állami támogatással, bár még így sem valószínű, hogy a diákok az oldalankénti egyforintos áron be tudják szerezni a kötetet maguknak, és ezért reméljük, hogy a Művelődési Minisztérium az iskolai és egyéb könyvtáraknak biztosít arra elegendő pénzt, hogy megvehessék gyűjteményeik számára.

Az is jó volna, ha a magas hatóság arról is tájékozódna, hogy vajon mi is történik a politikai neveléssel az oktatási rendszerben, mivel a jelenlegi helyzet csak a teljes lepusztulással, illetve a régi struktúrák továbbélésével jellemezhető. Az állampolgári nevelésre pedig nemcsak azért volna égető szükség, hogy Charles Gáti kötete elfogyjon az üzletekből.

(Századvég – Atlanti Kiadó, Budapest 1991.)

Szabó Máté

PÁNDI LAJOS: A KELET-EURÓPAI DIKTATÚRÁK BUKÁSA

Láttuk-e, hogy jön? — kérdezték önmaguktól a résztvevők a *Budapesti Könyvszemle* majd egy évvel ezelőtti konferenciáján. Mi meg úgy folytatnánk a sort: látjuk-e, hogy itt van? Dokumentálhatjuk-e már történetírói igénnyel azt, ami megtörtént? Természetesen az 1989–90-es politikai átalakulásra, közkeletű szóhasználatlaltal a rendszerváltásra vonatkoznak a kérdések, amelyek egyébként jók, időtállóak. Az eddig megszületett válaszok inkább aforisztikusan szellemesek, esszéisztikusak stb., inkább a jelenkornak, mintsem a korról szólnak.

Mindenesetre csak sajnálni lehet azokat, akik netalán az egyébként darabszámra nem kis mennyiséget kitevő politikai lektúrirodalomból akarnak tájékozódni. A hirtelen és váratlan politikai átmenet felszínre dobott egy igen igen felületes, lázas, látszólag a piacra szánt versenyirodalmat. A sok interjú- és beszélgetéskötet, a politikai bedekkeres, kronológiák és adattárak, valamint az első dokumentáló és értelmező munkák többnyire értelmiségi hangulatok, érzések és jól körvonalazható politikai érdekek közvetítését látták el.

Pándi Lajos szegedi történész alapos kortársi dokumentumkötettel lepte meg a jelenkorkutatók táborát. Ez a kötet szívós és következetes munkájának első, nyilvánosságot kapott eredménye. A könyv gondolata és anyaga az oktatásban kialakult tanár – diák együttműködésben formálódott ki.

A szerző és számos munkatársa a régióméreteken lezajlott változások folyamatszerű dokumentálására törekedett, úgy vélem, hogy sikerrel. A kötet kilenc nagy fejezetre oszlik. Az első fejezet Kelet-Európa, a többi nyolc a kelet-, közép- és délkelet-európai kisállamok utolsó öt évének legfontosabb politikai történéseit foglalja össze. Minden nagy fejezet egy eseménysorozattal indul, ezt követi egy, a legterjedelmesebb dokumentumközlő rész, s a fejezetet egy irodalmi ajánló rész zárja.

Az országokként külön és párhuzamosan taglalt átalakítások és átalakítások kronológiájának kezdete az 1985-ös esztendő. Ekkor Kelet-Európa egészének sorsát még Moszkvából irányították, s az 1984-86 közötti hagyományos kommunista pártkongresszusokon „koreografálták”. Talán

véletlen, ám szimbólumnak sem rossz, hogy a bolgár, a jugoszláv, a magyar és a román pártok sorrendben tizenharmadik — mi már tudjuk — „katasztrófa”-kongresszusaikon a „fejlett” szocializmus felépítését határozták el. A korábban szokásos ötéves ciklus végére a korábbi politikai szándék helyét valójában a „visszafejlett” szocializmus ténye váltotta fel. A kronológiai keret zárópontjául az 1990-es év végének eseményeit, az össznémet parlamenti választásokat (december 2.), a szerbiai parlamenti és elnökválasztásokat (december 9.), valamint a szlovéniai népszavazást (december 23.) választották. Jelenkori, sőt napi politikai folyamatokról lévén szó, az időrendi zárás természetesen az esetek többségében technikai vagy pragmatikus jellegű. Ez esetben azonban, a német politikai újraegyesítés jelentőségét aligha túlbecsülve, azt mondhatjuk, hogy az 1989–90. év fordulója európai történelmi fordulópont is. A szerző szerint a „fordulat éve 1989 volt”, ami ezután következett, az a változások intézményesítéseként értelmezhető.

Pándi Lajos akarva-akaratlan könyvszerkesztési alapkoncepciójával egy most folyó vitába is bekapcsolódott. Aki ugyanis az átalakulás kezdetének az 1985-ös esztendőt jelöli meg, nos, az az átalakulás magyarázó elvének nem a gazdasági-társadalmi válságot, még csak nem is az erőteljesebben szervezkedő politikai ellenzékét, hanem a Szovjetunióban kényszerűen vagy tudatosan bevezetett változásokat tartja. Vagyis eszerint a kelet-közép-európai kisállamok a nagyhatalmi erőviszonyok átrendeződése következtében visszanyerték nemzeti szuverenitásukat, belső társadalmi erőknél és a szervezeti-politikai tagoltságnak csak a külpolitikai mozgástér kinyílása után lett jelentősége. A szabad választások Európa eme régióját egyenesen három alrégióra osztották. Egy nemzeti-konzervatív (a volt Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország és Horvátország), egy liberális (Csehország és Szlovénia) és egy nemzeti-kommunista (Románia, Bulgária, Szerbia, Albánia) politikai „blokk” alakult ki.

A kötet legértékesebb része minden kétséget kizáróan a közölt 167 dokumentum. Ezek a szövegek a politikusok által a nyilvánosságnak szánt információkat rögzítene, és így a kötet nem szólhat a politikai döntések természetéről, valódi okairól és titkos körülményeiről. A történész ma egyebet még nem tehet, mint hogy összerendezi a nyilvános tényeket, adatokat és eseményeket, és az ennek alapján kirajzolódó struktúrákat azután megpróbálja értelmezni. Ez az utóbbi fázis itt még ugyan elmaradt, de az összehasonlító elemzés igényének jelzése megtörtént. A példaszépen gondosan szerkesztett dokumentumok, amelyek között szerződések, politikai nyilatkozatok, pártprogramok és választási eredményközlések is előfordulnak, azért is kiválóan alkalmasak az összehasonlító elemzésre, mert a "nyers tények" kiválogatása azonos szempontok szerint történt.

A bevezető, a dokumentumok és az időrendi adattárak a kiindulóponttól némileg eltérő módon mégis a mindenkor látható végeredményről tájékoztatnak. A "végeredmény" pedig időről időre változik. Ez a jelen-

kor-történetírás csapdája. A magyarországi politikai változások sodrában is számtalan alkalommal tapasztalhattuk, hogy aki és ami ma fontos vagy fontosnak látszik, egyik napról a másikra már nem az. Nem nehéz belátni, hogy a könyvben szereplő számos esemény, adat, szervezet és személy valóban történelmi helye a mindekori politikai-társadalmi folyamatok szerint hosszú ideig még változni fog. Az anyag egészét ez természetesen nem fogja érintetlenül hagyni, ám alapvető értékei, az összehasonlításra való igény, alapvető hiánypótló funkciója mégis érdem. Ezt a kézikönyvet nehéz olvasni, ám könnyű felhasználni.

(JATE Kiadó, Szeged 1991)

Kiss József

KUKORELLI ISTVÁN: KÖZJOGI TÚNÓDÉSEK

Kukorelli István karcsú kötete 26 — többnyire rövid — írást tartalmaz. Ezek az esszék és „minitanulmányok” többségükben napilapokban (főként a *Magyar Nemzetben*) jelentek meg 1989 novembere és 1991 nyara között. A könyv közread néhány eredeti közlésnek számító pár oldalas elemzést és szakértői véleményt, valamint két nagyobb lélegzetű tanulmányt, amelyek folyóiratban (*Soviet Studies, Társadalmi Szemle*) jelentek meg.

A cím pontosan tükrözi a tartalmat, azt, hogy az alkotmányjogász szakértő miképpen reflektál a közjogot is érintő politikai változásokra az 1989-es rendszerváltástól az alkotmányjogi konszolidációig. Pillanattfelvételek ezek az érzékeny és vállaltan értékalapú írások, visszaadják az aktuális szituáció érzelmi hátterét, ambivalenciáit, töprengésre késztető dilemmáit. Kukorelli aktív részese volt azoknak a közjogi csatározásoknak, amelyek az 1985 utáni rendszerleépítő és -átalakító korszakot jellemezték. Egyike azoknak a hazai szakembereknek, akik nemcsak szemlélői, hanem tanúi és aktív alakítói is voltak a békés rendszerváltásnak. Ez — a szövegben található direkt utalások mellett — érződik minden egyes elemzésen, a pozitív értelemben vehető értékválasztásokon, olykor a hűvös távolságtartás hiányán.

A kis terjedelmű írásokból összeáll a magyar közjogtörténet egyik legjelentősebb és legértékesebb korszakának teljes képe, a szerző végigvezeti olvasóját az alkotmányos átalakulás állomásain és főbb politikai eseményein.

Mi volt e folyamat igazi lényege? Megtudjuk, hogy a politikai csatározások — amelyek a „nemzeti kerekasztal” működésével váltak intenzívvé és országos nyilvánosságot megmozgatóvá — 1989 nyarán egy olyan új modell kialakítását célozták, amelyek szakítva a „rendi” alkotmányossággal, a hatalom korlátozását, megzabolázását szolgálták. „A közjog, az államjog a hatalmi viszonyok joga. Az alkotmányozás, az ennek eredmé-

nyeként létrejött alkotmányjog kezdettől fogva arra törekszik, hogy a *politikai hatalmat intézményes keretek közé terelje, megzabolázza*. A politikai hatalom természeténél fogva »megzabolázhatatlan«, s örökké tiltakozik az alkotmányjogi korlátok ellen, keresi a kiskapukat.” (113. old.) Ez a megszelídítési kísérlet a szerző szerint sikeresnek bizonyult annak ellenére, hogy az új alkotmányos szerkezetben egyensúlytalanságok is megfigyelhetők. E folyamat ugyanis a közvetlen politikai szükségletek hatása alatt ment végbe, a már meglévő építmény rekonstrukciójával, szerkezeti átalakításával. Noha kétségtelen, hogy az 1949. évi Alkotmány formai keretében egy teljesen új, demokratikus alaptörvény jött létre, Kukorelli szerint nem szabadna tartósan lecövekelni az átmenetinek íródott szövegénél, mindenképpen új alkotmányra volna szükség.

Mi a jellemző a jelenlegi közjogi felépítményre? Egyfelől az, hogy a paktum után átrajzolt 1989. évi alkotmányos kodifikáció eredeti alkotás, nem a polgári alkotmányok „fénymásolásával” készült. Bár kétségtelen, hogy leginkább a kontinentális hatások érezhetők rajta — így a német és a belga-francia hatás —, a konstrukció sajátos ötvözete a hazai viszonyokra alkalmazott polgári alkotmányossági alapértékeknek. Az államformában 1989 októberében ment végbe a változás az átfogó alkotmányreformmal (köztársaság), ez azonban még a politikai erők kompromisszumát jelentette, amennyiben még szerepelt a demokratikus szocializmusra történő hivatkozás. A demokratikus szocializmus azonban csak néhány hónapig tartott. A választások után megkötött MDF—SZDSZ paktummal és a nyomában elfogadott alkotmánymódosítással történt meg a véglegesen polgári jellegű kormányforma-váltás (parlamentáris köztársaság).

Az építmény fő értékeleme a hatalmi funkciók megosztása. Ennek fontosságára utalva a szerző idézi az 1789-es francia Deklarációt az ember és a polgár jogairól: „Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya” (116. old.). A hazai ún. „kiegyezéssel” kimunkálta a hatalommegosztás rendszerét, de nem teremtett tartós egyensúlyokat az egyes intézmények között. A szerző szerint olyan közjogi „túlhatalmak” keletkeztek, amelyek megbonthatják az alkotmányjogi működés egyensúlyát. Ilyen „jogalkotói superhatalomnak tekinthető az Országgyűlés. (...) Nagyon erős a kormány általános közjogi pozíciója, felette a politikai nyilvánosság inkább a kontroll, mint a parlamenti ellenőrzés, amelynek egész eszközrendszere az eredményt illetően hatástalan. Ugyancsak hatáskör-túltengésben szenved az Alkotmánybíróság. (...) Az önkormányzati hatalom »kicszelezésének« történelmileg ismert példája a centrális, miniszteriális területi és helyi szervek hatásköri felfuttatása” (116. old.).

Kukorelli István gondolatmenetében nagy szerepet kap a közjogi-hatalmi intézményrendszeren túli civil szféra, az állam és a társadalom összekapcsolódásának világa. Nem leplezett ellenszennvel ír az elit-kon-

szenzus szintjén *megrekedő* pártpolitikai alkufolyamatokról (kerekasztal lovagok), amelyek kirekesztik a valóságos népmozgalmakat, a társadalom értő és figyelő polgárainak választásokon túli participációs potenciáljait. Az 1989. novemberi népszavazást ezért tartja elhibázott árukapcsolásnak, s úgy véli, a kezdeményezők visszaéltek a közvetlen demokrácia intézményével, és pártpolitikai céljaik érdekében rövidlátó módon kezelve lejárátták azt. Felfokozott gyanakvással kíséri a pártosodásnak a civil társadalmi tagoltságot megelőző folyamatát, és úgy ítéli meg, hogy az 1990-es általános választások eredményeként a hazai politikai tagoltság csak részben képeződött le a parlamenti közhatalomban. Ezt igazolva látja az 1990 őszi önkormányzati választások eredményeiben. A civil társadalmi mozgalmak elsorvadását féltve több helyen is ír a „túlpártosodás” veszélyeiről. Ezt azért találja fontos, az alkotmányos folyamatokat is befolyásoló dimenzióknak, mert a parlamenti erőviszonyok megmerevedése és a túlságosan védett kormányhatalom hatásaként a politikai mozgások a pártpolitikai viszonyokra redukálódnak, s mindez elsorvasztja a közvetlen demokráciát. „Az új kormányzati elit önmaga logikája szerint eljárva közvetlen demokrácia ellenes lépéseket tesz. Egyetlen kormányzati hatalom sem szereti, ha döntéseit társadalmasítják. (...) Jogos és indokolt a kormányzati és a szélesebb társadalmi ellenszenv a plebejus demokrácia iránt, amit a korábbi rendszerben ideologikus alapokon formális közéleti demokráciává züllesztettek. Ám a fiatal, szabad és magyar demokratáknak egyaránt tudniuk kellene, hogy nem ez a politikailag felhígított közéleti maszlag a közvetlen demokrácia intézményeinek lényege. Azt a világtrendekre figyelemmel nem anullálni, hanem kiteljesíteni, szabályozni kellene. *A parlamenti demokráciára épülő politikai rendszerek széles részvételi demokráciaként is működnek*” (56. old.).

Kukorelli István rövid írásai a politika és a közjog változásait széles tematikai térben világítják meg, a szakértő jogász koherens látásmóddal elemzi a rendszerváltás közjogi építkezését. Nem szentenciákat olvashatunk, hanem többféleképpen megválaszolható kérdésekre a válaszkeresés intellektuális folyamatát szemlélhetjük. S bár a recenzens nem tud azonosulni néhány értékeléssel (például a Kádár-korszak manapság szokásos, leegyszerűsítő jellemzésével és sommásan diktatúraként történő minősítésével; a pártállami Országgyűlés idézőjelesen „rendi” jellegűnek aposztrofálásával, hogy csak a legfontosabbakat említsem), teljes mértékben elfogadja azt az alapállást, amely összeköti a hatalomellenőrzés intézményes viszonyait a mindennapi élet etikai dimenzióival. Ebben a moralításra helyezett államkoncepcióban a közhatalom nemcsak a legitimációs szálakon kötődik a társadalomhoz, hanem azok a kölcsönös függőség keretében kapcsolódnak össze. Ahogy ezt Kukorelli tömören kifejezi: „A jogállam társadalmi szerződés”.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája, 1992. január – szeptember

BEKE Imre (szerk.)

Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona. Bp.: Babits;
New York: Kaláka Pr. 1991. (Nemzetközi politikai lexikon sorozat 1.)

Bibó–Emlékkönyv. I–II. köt. Bp.: Századvég Kiadó 1991.

BIHARI Mihály–POKOL Béla

Politológia. Bp.: Tankönyvkiadó 1992.

BIHARI Mihály (szerk.)

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991.
Tanulmánykötet. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1992.

BOZÓKI András (szerk.)

Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában, 1988–1991.
Bp.: FIDESZ 1992.

BOZÓKI, András–KÖRÖSÉNYI, András–SCHÖPFLIN, George (eds.)

Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary.
London: Pinter Publishers; New York: St. Martin's Press 1992.

BŐHM Antal–SZOBOSZLAI György (szerk.)

Önkormányzati választások, 1990. Bp.: MTA Politikai Tudományok
Intézete (PTI) 1992.